
**KENT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA
MEKÂNBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM:
BATI'DA ve TÜRKİYE'DE KENTSEL MORFOLOJİ ÇALIŞMALARININ
ÖNCÜLLERİ**

Cânâ Bilsel

ODTÜ Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

ÖZET

Kent tarihi yazımında toplumsal, kültürel ve ekonomik olguları kent mekânıyla ilişkilendiren çalışmaların görelî olarak yeni olduğu görülür. Buna karşılık, kentlerin mekân boyutuyla çalışılmaya başlanması 19. yüzyıldan itibaren Coğrafya disiplini içerisinde gerçekleşmiş, bu bağlamda kentlerin makroformu ve biçimlenmelerinin oluşum ve dönüşümü üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar Kentsel Coğrafya alanının konularını oluşturmuştur. Aynı dönemde Arkeolojinin gelişmesiyle, tarih öncesinden bu yana kendiliğinden oluşmuş insan yerleşmeleri yanında planlı yerleşmelerin varlığının gün ışığına çıkması kent formuna yönelik araştırmaların gelişmesine önemli bir ivme kazandırmıştır. Mimarlık tarihi yazımında bu gelişmenin etkileri belirgin biçimde ortaya çıkar. Yüzyıl dönümünde Şehircilik ve/veya Şehir Planlama'nın bir disiplin olarak oluşumu aşamasında, kent makroformu ve kentsel biçimlenme sorunsalına odaklanan kent tarihi araştırmaları, yeni disiplinin epistemolojisinin oluşumunda kaynaklık etmiştir. Poëte, Lavedan, Geddes ve Mumford'un çalışmaları bu kapsamda düşünülebilir. 20. Yüzyılın ikinci yarısında ise Benovolto, Kostoff vd. kent formu ve kentsel ve kamusal mekânlarının biçimlenmesine odaklanan yapıtlarıyla öne çıkarlar. Bu dönemde, kentsel morfoloji ve mimari tipoloji – tipo-morfoloji- araştırmaları “operasyonel tarih” yaklaşımıyla mimarlık ve kentsel tasarım alanlarında, uygulamayı da yönlendirecek olan bir kuram ve araştırma alanı olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Türkiye’de ise kent formu ve kentsel mekân odaklı çalışmaların özellikle Şehircilik ve Mimarlık Tarihi alanında geliştiği söylenebilir. Fransız mimar ve sanat tarihçi Albert Gabriel, tarihi kentler üzerinde gerçekleştirdiği çalışmalarla Türkiye’de kentsel morfoloji çalışmalarında öncü olmuştur. Kemal Ahmet Arû, Doğan Kuban, Gönül Tankut ve Sevgi Aktüre ise yakın dönemde kent ve şehircilik tarihine, her zaman adı konmasa da kentsel morfoloji yaklaşımıyla önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu bildiriye, uluslararası bağlam içerisinde, geçmişten bugüne Türkiye’de kent tarihi yazımında kentsel morfoloji çalışmalarının katkıları ve yeri örnekler üzerinden tartışılacaktır.

Kent tarihi yazımında toplumsal, kültürel ve ekonomik olguları kent mekânıyla ilişkilendiren çalışmalar farklı disiplinler içerisinde gelişmiştir. Kentlerin mekân boyutuyla çalışılmaya başlanması 19. yüzyılda, ilk olarak coğrafya disiplini içerisinde gerçekleşmiş; aynı dönemde arkeolojinin de gelişmesi ve önemli arkeolojik buluntular sonucunda, tarih öncesinden başlayarak insan yerleşmeleri ve kentlerin tarih boyunca oluşum ve dönüşümleri mimarlık ve kent tarihi yazımının konusu olmuştur. Kentsel morfoloji araştırmalarının da ilk olarak mekân odağına alan bu iki disiplinin, coğrafya ve mimarlık disiplinlerinin içerisinde gelişmiş ve bilgikuramsal (epistemolojik) temellerinin bu disiplinler içerisinde atılmış olduğu görülür. Bugün de kentsel morfoloji çalışmaları bu iki bilgikuramsal ve yöntembilimsel (metodolojik) temel üzerinden gelişimini sürdürmektedir. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağı'nın bu ilk sempozyumu çerçevesinde hazırladığım bu sunuşta, Batı'da söz konusu disiplinler içerisinde kentsel morfolojinin temellerini oluşturan başlıca kaynaklarla ilişkili olarak Türkiye'de kent tarihi yazımı ve kentsel morfoloji çalışmalarına kaynaklık eden öncül çalışmaları ve bu çalışmaların odaklandıkları sorunsalları sergilemeyi amaçlıyorum.

19. Yüzyılda coğrafya disiplini içerisinde beşerî coğrafya alanının gelişmesine koşut olarak coğrafi mekân ile insan yerleşimleri arasındaki karşılıklı ilişkiler, Fransa ve Almanya'da modern coğrafya disiplininin kurucuları Paul Vidal de la Blache (1883) ve Frederic Ratzel'in (1882, 1891) çalışmalarının odağını oluşturur. Özellikle Vidal de la Blache'm (1911, 1913) geliştirmiş olduğu, "ortam," "peyzaj," "karakter," "yaşam biçimleri" kavramları kırsal ve kentsel coğrafya araştırmalarında kullanıla gelen kavramlar olmuştur. İnsan toplumlarının yaşadıkları coğrafi ortam ile bu toplumların kültürel, teknolojik ve siyasi gelişimleri arasındaki determinist olmayan karşılıklı ilişkileri konu alan bu araştırmalar, Fransa'da Annales Okulu'nun kaynaklarından birini oluşturmuş, tarihçi Lucien Febvre'in (1922) ve daha sonra Fernand Braudel'in (1949) coğrafi mekân ile toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçleri ilişkilendiren tarih yaklaşımlarını etkilemiştir. Aynı dönemde Strasbourg Üniversitesi'nde, daha sonra özellikle kolektif bellek üzerine çalışmalarıyla tanınan, sosyolog Maurice Halbwachs (1925) ise, kentsel mekânın oluşum ve dönüşümlerinde toplumsal, demografik ve –arazi spekülasyonu gibi– ekonomik süreçlere vurgu yapmış ve ilk defa "*morphologie sociale*" –toplumsal morfoloji– kavramını ortaya atmıştır. Mekânsal bir olgu olarak kentlerin geçmişten bugüne oluşum biçimleri ve zaman içerisinde geçirdikleri dönüşümler üzerindeki çalışmalar bu iki kaynaktan beslenerek beşerî coğrafya içerisinde kentsel coğrafya alanının gelişmesinde etkin olmuştur. Bu kapsamda özellikle Ratzel'i izleyen Alman coğrafya okulu, kentleri coğrafi konumları, plan özellikleri, fiziksel maddesel özellikleri, kent formu ile yapıları ve dış mekânları fizyonomilerine göre sınıflandıran bir yöntemle kent monografilerine yoğunlaşır. (Whitehand, 2001) Kentsel morfolojinin kurucularından Alman kökenli İngiliz coğrafyacı M. R. G. Conzen, Alman coğrafya okulu içerisinde gelişen kent monografileri geleneğinin devamında, coğrafya disiplini içerisinde kentsel morfolojinin bilgikuramsal ve yöntemsel çerçevesini oluşturmuştur. İngiltere'de Alnwick kenti üzerinde yapmış olduğu kentsel monografi araştırması, Conzen'in kentsel morfoloji yaklaşımının kavramlarını ve yöntemsel çerçevesini en iyi yansıtan çalışmasıdır. (Conzen, 1969, Whitehand, 2001) Kentsel coğrafyanın içerisinde gelişen tarihsel kentsel coğrafya –*urban historical geography*– coğrafya disiplini içerisinde insan yerleşmeleri ve kentlerin ortaya çıkışı, yerleşme deseni ve kentsel sistemler, tarihsel toplumsal ve ekonomik süreçlerin öznesi olarak kentler coğrafyası yanı sıra, kentsel morfolojinin konularını oluşturan, kentlerin makroformu, mekânsal ve işlevsel organizasyonu, kent planları, kentsel dokunun biçimlenmesi ve dönüşümlerini kapsayan bir çalışma alan olarak gelişir. (Morris, 1972, Carter, 1983, Beaujeu-Garnier, 1980, Roncayolo, 1985)

Diğer yandan 19. yüzyılda arkeolojinin gelişmesiyle sistemli arkeolojik kazıların yürütülmesi sonucunda tarih öncesinden bu yana insan yerleşmelerinin gün ışığına çıkartılması, özellikle de erken dönemlerden itibaren planlı yerleşmelerin varlığının ortaya koyulması, tarih boyunca kentsel formların oluşumu ve bunların geçirdiği evrim konusundaki araştırmalara önemli bir ivme kazandırmıştır. Arkeoloji alanındaki bu gelişmelerin ve keşiflerin özellikle mimarlık tarihi yazımına önemli etkileri olmuş, sanat tarihi ve mimarlık tarihi yazımı geleneği içerisinde bir kent tarihi yazımı gelişmiştir. 20. Yüzyıl başlarında gelişen bu yeni araştırma alanı, mimarlık tarihi geleneğinin devamında genelde kent formundan ayrıntıda kentsel mekânlara kentsel biçimlenme ve biçimsel dönüşüm sorunsalına odaklanmaktadır. Yüzyıl dönümünde şehir planlamanın bir disiplin olarak ortaya çıkması beşerî ve sosyal bilimlerdeki gelişmelere koşut olarak gerçekleşmiş, bu yeni disiplin beşerî coğrafya, tarih ve sosyoloji disiplinlerince üretilen bilgi ve kuramsal yaklaşımlardan yararlanarak kendi bilgikuramını oluşturmuştur. Bunlar arasında özellikle kentsel biçimlenme sorunsalına odaklanan kent tarihi araştırmalarının yeni disiplinin epistemolojisinin oluşumunda kaynaklık ettiği görülür. Patrick Geddes (1915), Marcel Poëte (1924–1931), Pierre Lavedan (1926, 1941 ve 1952) ve Lewis Mumford’un (1938, 1961) kentlerin tarihi, kent uygarlığı ve kent kültürü çevresinde verdikleri eserler bu kapsamda düşünülebilir. Avusturyalı mimar Camillo Sitte’nin Viyana’da Ortaçağ kent surlarının yıkılarak yerine Ring Strasse’nin açılması ile özdeşleşen modernleşme şehirçilik hareketi karşısında kaleme aldığı ünlü eseri *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* ise, bir kent ve mimarlık tarihi yapıtı olmaktan çok, Ortaçağ Avrupa kentlerinin mekânsal ve estetik değerlerini ortaya koymayı amaçlamaktaydı (Sitte, 1889, 1965). Çeşitli dillere çevrilen ve özellikle ilk kuşak şehir plancıları üzerinde önemli etkileri olan bu eser, tarihî Avrupa kentlerinin kent planları ve özellikle kent meydanları üzerinde morfolojik bir analiz yöntemi geliştirmesi nedeniyle, daha sonra özellikle kentsel tasarım alanında önemli bir referans olmayı sürdürmüştür. İlk Almanca baskısı 1889 yılında yapılmış, Fransızca çevirisi 1902 yılında yayımlanmış olan bu eser, 1926 yılında Celal Esat Arseven tarafından Türkçeye *Şehirleri İnşa Etme San’atı* başlığıyla çevirilerek İstanbul Belediyesi tarafından eski harflerle yayımlanmıştır. Sitte’nin Avrupa şehirçiliği üzerinde önemli etkileri olan bu eserin ilk İngilizce baskısının 1945 yılında yapılması ise, İngiltere’de *Townscape* akımının gelişmesiyle ilişkilendirilebilir.

20. Yüzyıl başında Fransa’da *Urbanisme* (Şehirçilik) disiplininin bilgikuramsal temellerinin oluşturulmasında, Marcel Poëte’in özellikle Paris kentinin tarihsel evrimine odaklanan araştırmaları önemli bir yere sahiptir. Paris Belediye Kütüphanesi’nde kent arşivlerinden sorumlu olan Poëte, arşiv belgelerinden de yararlanarak Paris şehrinin tarihsel gelişimi üzerinde yoğunlaşmış; bu konuda özgün bir kent tarihi ve kentbilim yaklaşımı geliştirmiştir. *Paris: Une vie de la cité* (Paris: Kentin Yaşamı) başlıklı eserinde, kentin ilk yerleşimden başlayarak aynı coğrafi konumda kendi çevresinde gelişmesini, bir canlı organizmanın doğması ve bir strüktür çevresinde belirli bir gelişim mantığı içerisinde büyüyerek olgunluğa erişmesi olarak kavramsallaştırır. (Poëte, 1924-31, Calabi, 1997) Felsefeci Henri Bergson’un (1907) *L’Evolution créatrice* başlıklı eserinde ortaya attığı, her canlının doğarken sahip olduğu yaşam ivmesinin (*l’élan vital*), bir kentin doğuşunda ve gelişiminin tüm aşamalarında var olmasının yaşamsal önemine vurgu yapar. Poëte, kentleri yaşayan birer organizma olarak ele alan bu kavramsal yaklaşımıyla, bir kent bilimi kuramı geliştirmiş, *Institut d’Urbanisme de Paris* (Paris Şehirçilik Enstitüsü)’nde verdiği derslerle ilk kuşak şehir plancıları üzerinde etkili olmuştur. (Calabi, 1997) Marcel Poëte’in geliştirmiş olduğu tezlerden bir diğeri ise, yaşayan bir organizma olan her kentin, bir belleğe sahip olduğu savıdır. Bu teze göre bir “kentin belleği,”o kentin fiziksel yapısında varlığını sürdürür. Diğer bir deyişle, bir kentin belleği, o kentin gelişim aşamalarının izlerinde kayıtlıdır ve geriye dönük olarak kent tarihçileri, kentbilimciler tarafından okunabilir. Poëte’in kentbilim alanına kazandırdığı bir diğer kavram ise “*fait urbain*”

–kentsel olgu– kavramıdır ve kentin bütününden öğelerine, fiziksel ve toplumsal kentsel oluşumları ifade eder. Yaklaşık otuz yıl sonra, İtalyan mimarlık kuramcısı Aldo Rossi, “kentin belleği” ve “kentsel olgu” kavramlarını ünlü eseri *L’Architettura della Città*’da, Poëte’e referansla yeniden gündeme getirecektir. (Rossi, 1966, 1982)

1942 yılında Paris Şehircilik Enstitüsü’nün yöneticiliğini üstlenmiş olan Pierre Lavedan ise bir sanat tarihçisidir. *L’Histoire de l’Urbanisme* (Şehircilik Tarihi) başlıklı kapsamlı eserinde Lavedan (1926, 1941 ve 1952), *urbanisme* (şehircilik) terimini 20. yüzyılda doğmuş olan kent planlama disipliniyle sınırlı tutmayarak tarih boyunca insanoğlunun gerçekleştirdiği, kenti inşa etme pratiği ve bilgisi olarak kullanır. Üç ciltten oluşan bu eserinde Eskiçağ’dan Ortaçağ’a, Rönesans’tan Modern Çağ’a kentlerin gelişimini, kent tasarımlarına ve kent formuna odaklanarak inceler. Poëte’in “*fait urbain*” (kentsel olgu) kavramını merkeze alan kent tarihçiliğine karşılık, Lavedan “kentin mimarîsi” –“*l’architecture urbaine*”- ile ilgilenmektedir. Lavedan’ın Batı kentlerinin yanı sıra dünyanın çeşitli bölgelerinden kentlerden örnekler yer vermiş olması ayrıca dikkate değerdir. Şehircilik Tarihi’nin 20. yüzyıla ayrılmış olan son cildinde, eserin yazımı sırasında gündemde olan yeni kentlerin planlamasına ilişkin örnekler ve güncel bir tartışma içermesi, II. Dünya Savaşı sonrasında kentlerin yeniden inşa edilmesi sürecine yazarın atfettiği tarihsel önemi göstermesi bakımından ilginçtir. Lavedan’ın bu eserinin Eskiçağ ve Ortaçağ şehirciliğini konu aldığı ilk cildi 1926’da, Rönesans’tan endüstri devrimi sonrasına uzanan ikinci cildi 1941’de ve 20. Yüzyılda çağdaş şehircilik uygulamalarını konu alan son cildi 1952 yılında yayımlanmıştır. (Lavedan, 1926, 1941 ve 1952). Aynı dönemde, Danimarka’da Steen Eiler Rasmussen’in (1949) benzer biçimde kentin mimarîsini öne çıkaran eseri, *Towns and Buildings* (1969) başlığıyla İngilizceye çevrilmiş ve dünyada mimarlık okullarında yaygın bir biçimde okutulmuştur. Eser, tarihten örneklerle kentlerin tasarımında dönüm noktalarını temsil eden örnekleri bölümler halinde inceler. İdeal kentler, planlı koloni kentleri, geç Rönesans ve barok akımla özdeşleşen büyük perspektifler, Paris bulvarları ve kenti yeniden biçimlendiren kentsel operasyonlar ve son olarak modern kenti yeniden biçimlendiren fonksiyonalist planlama kitabın bölümlerini oluşturur. 1950’lerde kentsel tasarımın bir uzmanlık alanı olarak ortaya çıkması ve kendi kuramını oluşturma çabaları içerisinde, tarihte kentlerin – özellikle de Batı kentlerinin tasarımı ve tasarım ilkeleri üzerine yeni çalışmalar yapıldığı izlenir. Bunlar arasında Edmund Bacon’ın *Design of Cities* (1967, 1975) başlıklı eseri Rasmussen’in bölüm başlıklarını izleyerek, Eskiçağ Yunan kentlerinden, Ortaçağ’dan Rönesans ve Barok dönem Roma’sına, 18. ve 19. Yüzyıl Paris’i ve Londra’sından, Le Corbusier’nin modern kent tasarımlarına ve Brasilia’ya tarih boyunca tasarım ve kompozisyon ilkelerini, gerek kent planları, gerekse üç boyutlu mekânsal ilişkiler üzerinden biçimsel olarak analiz eder.

Bir kent coğrafyacısı olan Anthony Edwin James Morris’in (1972) *History of Urban Form before the Industrial Revolution* başlıklı kitabı da –adından da anlaşılacağı gibi– tarihte ilk ortaya çıkışlarından endüstri devrimine kadar olan dönemde kentsel formların gelişimini, bu formların oluşum ve dönüşümlerini belirleyen faktörlere –doğal, insan yapısı ve konuma bağlı belirleyicilere yoğunlaşarak inceler. Tarihsel kentsel coğrafya yaklaşımıyla kentsel biçimlenmelerin evrimini konu alan bu yapıt, tarihte bilinen erken dönem kentsel yerleşimlerinin ardından, Eskiçağ Yunan kentlerinden başlayarak Batı kentlerinde ortaya çıkan kentsel formları, Lavedan’ın yaklaşımından çok da farklı olmayan kronolojik bir yaklaşımla incelemektedir. Ancak kitabın son baskılarında, son bölümde İslam ve Orta Doğu, ekler içerisinde ise Çin, Japonya, Hindistan ve Endonezya kentlerine kronolojik olmayan, tarih dışı bir yaklaşımla yer verilmiş olduğu görülür. (Morris, 1994)

20. Yüzyılın sonlarına doğru mimarlık tarihçileri kentsel biçimlenme sorunsalını mimarlık tarihinin gerek bağlamı, gerekse konusu olarak ele almışlardır. İtalyan mimarlık ve kent tarihçisi Leonardo Benevolo, *History of the City* (1988) ve *The European City* (1993) başlıklı iki ayrı kitabında, kentleri bir kentsel sistem yaklaşımıyla ele almakta, Lavedan geleneğinden ayrılmayarak kentleri biçimlendiren kentsel projeler üzerinden bir kent tarihi yazımı yaklaşımını sürdürmektedir. Mimarlık tarihinin toplumsal süreçler ve kentsel fiziksel bağlamdan bağımsız yazılamayacağını savunan mimarlık tarihçisi Spiro Kostof ise, mimarlık tarihine kazandırdığı eserler arasında, kent tarihi üzerine iki ufuk açıcı yapıtıyla da öne çıkar. *The City Shaped* (1991) ve *The City Assembled* (1992), kentlerin ve özellikle kentsel kamusal mekânların biçimlenmesine, farklı boyutlarıyla kent formunun gelişimine odaklanan ufuk açıcı iki eserdir. İlk kitapta kentsel örüntüler, kent makroformu ve silüet gibi kent formunun ana belirleyicileri ve bunlara tarih boyunca atfedilen anlamları incelemekte, ikinci kitapta ise kent formunun öğelerini oluşturan sınırlar ve kenarlar, kentsel bölgeler, meydanlar ve sokaklar gibi kamusal mekânlara odaklanmakta, son bölümde ise kentlerin başkalaşımına neden olan yıkım ve dönüşüm süreçlerini tarihsel örnekler üzerinden tartışmaktadır.

1950’li yıllardan başlayarak kentsel morfoloji ve mimari tipoloji –"tipo-morfoloji"– araştırmaları, özellikle İtalya’da “operasyonel tarih” yaklaşımıyla mimarlık ve kentsel tasarım alanlarında, tarihsel bilgi üretmenin yanı sıra, uygulamayı da yönlendirmeyi amaçlayan bir kuram ve araştırma alanı olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Özellikle Saveiro Muratori’nin “*storia operante*” kavramıyla ortaya attığı, uygulamaya yönelik tarihsel araştırma yaklaşımı, mimari tipolojilerle kent dokusunun oluşumu arasındaki karşılıklı ilişkilerin çözümlenmesini ve yeni yapı tasarımına yönelik tipo-morfolojik ilkelerin belirlenmesini amaçlamaktaydı (Cataldi, 1998; Petruccioli, 1998; Cataldi vd., 2002). Bu yaklaşım, aralarında farklı görüşler olsa da, gerek Muratori çevresinde Roma Okulu’nun gerekse Carlo Aymonino (1977 ve 1978) çevresinde Venedik Okulu’nun araştırmalarının ana eksenini oluşturmaktaydı. Venedik Mimarlık Okulu’nda Aymonino ile birlikte tarihî İtalyan yerleşmelerinde tipo-morfoloji araştırmalarında yer almış olan Aldo Rossi, 1966 yılında yayımladığı, *L’Architettura della Città* ile kentsel morfoloji ve mimari tipoloji çalışmalarının dayandığı kuramsal temeli, kendi özgün senteziyle, yetkin bir biçimde ortaya koymuştur. Bu eser, 1980 yılında Peter Eisenmann’ın önsözüyle *Opposition Books*’tan İngilizce yayımlanmasıyla birlikte dünya çapında ilgi görmüş, postmodern mimarlık akımları arasında neo-rasyonel mimarlık yaklaşımının en iyi bilinen kaynaklarından birini oluşturmuştur. (Rossi, 1966 ve 1980) Aldo Rossi kuramsal yaklaşımını oluştururken, daha önce de değinildiği gibi, Fransız coğrafya okulunun, şehircilik tarihi ve kentbilim kuramları arasında özellikle Marcel Poëte’ten ve sosyal bilimci Maurice Halbwachs’tan yararlanmış, bununla birlikte fonksiyonalist kent planlamaya ve onun dayandığı, kentin bir organizma olarak kavramsallaştırılması yaklaşımına kesin bir biçimde karşı çıkmıştır. Rossi, “*fait urbain*” –kentsel olgu– kavramı üzerinden kenti, insan yapısı bir “artifakt” olarak kavramsallaştırır. Poëte’e referansla “kent belleği” kavramı üzerinde durmakta ve kentin belleğini, kent formunda zamana direnen fiziksel sürekliliklerin –“*permanences*”– oluşturduğunu vurgular ve bu kavramı mimarî tip kavramıyla da ilişkilendirerek söyleminin merkezine oturtur. (Rossi, 1980)

İtalya’da mimarlık ortamında gelişen tipo-morfoloji okulu, diğer Avrupa ülkelerinde de benzer yaklaşımların özellikle mimarlık okulları çevresinde gelişmesinde etkili olmuş görünmektedir. Fransa’da Versailles Mimarlık Okulu’ndan Philippe Panerai, Jean Castex ve sosyolog Jean-Charles Depaule (1977) *Formes urbaines: De L’îlot à La Barre* (Kentsel Formlar: Kent Adasından Yapı Bloklarına) başlıklı ortak çalışmaları ve *Analyse Urbaine* (Kentsel Analiz) (Panerai, Depaule, Demorgon, 1999) ve diğer yayınlarıyla, 20. yüzyılda modern şehircilik ve

mimarlığın, kent formunu radikal bir biçimde dönüştürdüğünü ve kentlerin fiziksel ve toplumsal dokuları üzerinde yarattıkları tahribatı ortaya koymuşlar ve Fransa’da kent planlama ve kentsel tasarım uygulamalarının yön değiştirmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Fransa’da diğer mimarlık okullarında da 1980lerden itibaren eğitim ve araştırma alanlarında kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmalarına yoğunlaşıldığı izlenir. Bernard Huet, Ahmet Gülgönen, Alain Borie, Pierre Pinon ve diğerleri bu alanda araştırmalar yürütmüşlerdir.

Türkiye’de form ve mekân odaklı kent ve mimarlık tarihi yazımı

Batı’da olduğu gibi, Türkiye’de de kent formu ve kentsel mekân odaklı çalışmaların özellikle mimarlık, kent ve şehircilik tarihi alanlarında gelişmiş olduğu görülür. Camillo Sitte’nin eserinin sanat ve mimarlık tarihçisi Celal Esat Arseven tarafından Türkçeye *Şehirleri İnşa Etme San’atı* başlığıyla çevrilerek 1926 yılında henüz latin harflerine geçilmesinden önce eski harflerle yayımlanmış olması dikkate değerdir. Bu çeviri, Cumhuriyet’in kuruluşundan sonraki ilk yıllarda, şehircilik konularında İstanbul Belediyesi tarafından Almanca ve Fransızcadan tercüme edilerek yayımlanmış olan, bir dizi eser arasında yer almaktadır. Aynı yıllarda İstanbul Belediye arşivleri ve kütüphanesinden sorumlu olan Osman Nuri Ergin –Paris Belediye kütüphanesinde benzer bir görevde bulunmuş olan Marcel Poëte’in yaptığı gibi– İstanbul Belediyesi’nin kuruluşundan itibaren yürüttüğü işleri ve kentsel düzenlemeleri konu alan bir dizi kitap ve makale yayımlamıştır (Ergin, 1936). Özellikle ilk defa 1915-1922 yılları arasında yayımlanan kapsamlı eseri *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, kent ve belediye tarihçileri için eşsiz bir kaynak oluşturmıştır (Ergin, 1995). Bu dönemde, Osman Nuri Ergin’in çabalarına İstanbul Belediyesi tarafından çıkarılan Şehremaneti Mecmuası’nda, erken Cumhuriyet döneminde Mimar / Arkitekt, Belediyeler ve Bayındırlık İşleri vb. dergilerde kent tarihi ve kentbilim konularında makaleler yayımlanmıştır. Bunlar arasında, Mimar Şehabettin’in ve Burhan Arif’in makaleleri özellikle dikkati çeker. Münih’te Theodor Fischer’in öğrencisi olan Mimar Şehabettin (1932, 1936a ve b) yazılarında Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk şehirlerinin yapısal ve biçimsel özelliklerini inceler. Burhan Arif (Ongun) (1932a) Mimar dergisinde yayımlanan “Türk Şehirlerinin Bünyesi” başlıklı makalesinde, Anadolu şehirlerinin plan özelliklerinin Avrupa şehirlerinden farklılığını işaret eder ve şehir planlarının “*qualitatif*” (niteliksel) tahlilinin gerekliliği üzerinde durur. Ona göre iyi bir imar planı, “her şehrin umumî karakterini tahrif değil, temadi ve inkişaf ettirir”.

Türkiye’de bu dönemde şehircilik konularında Batı’daki gelişmelerin yakından izlendiği görülmektedir. Bunda yabancı bilim insanları ve uzmanların Türkiye’de ders vermek ve araştırmalar vermek üzere davet edilmelerinin de payı bulunur. Fransız mimar, arkeolog ve sanat tarihçi Albert Gabriel, Anadolu kentlerinde Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait anıt yapılar üzerine 1930’lu yıllardan itibaren yazmış olduğu kitaplarla tanınır. Bu eserler, mimarın yerinde yaptığı ayrıntılı belgelemeye dayalı rölöveleriyle, yayımlandıkları tarihten bu yana Türkiye’de mimarlık tarihinin referans kitapları olmuştur. Gabriel, bu yapıtlarında anıt yapıları kentsel bağlam içerisinde konumlandırmanın ötesinde, kentsel yapı ve biçimlenmeye yönelik morfolojik araştırmalarıyla da öncü olmuştur. Albert Gabriel, Delos’ta ve Mısır’da Fustat’ta arkeolojik ve mimarî araştırmaları ve Rodos’ta Hospitalier Şövalyeleri dönemi kenti ve mimarisine odaklanan doktora çalışmasının ardından, önce Caen Üniversitesi’ne, ardından da Strasburg Üniversitesi’ne sanat tarihi alanında öğretim üyesi olarak dersler vermekteydi. İki Dünya Savaşı arasındaki bu dönemde yeniden kurulmuş olan Strasbourg Üniversitesi, özellikle beşerî ve sosyal bilimler alanlarında genç bilim insanlarının bir araya geldiği, yenilikçi bir bilim ortamı oluşturmaktaydı. Tarihçi Lucien Febvre, Marc Bloch, sosyolog François Simiand,

Maurice Halbwachs ve diğerlerinin öncülüğünde, özellikle sosyal ve ekonomik tarih yaklaşımıyla sosyal bilimlere bir araya getiren Annales Okulu'nun temelleri de bu dönemde genç öğretim üyeleri için bir özgürlük ortamı sağlamış olan bu üniversitede atılır. (Aynı yıllarda, ileride Türkiye'de İstanbul Üniversitesi'nde sosyal ve ekonomik tarih yaklaşımının öncülüğünü yapacak olan Ömer Lütfi Barkan, Strasbourg Üniversitesi'nde eğitim ve araştırmalarını sürdürmekteydi.) Albert Gabriel, 1926 yılında İstanbul Üniversitesi'ne sanat tarihi dersleri vermek üzere davet edilmiştir. Önceki çalışmaları sırasında defalarca Türkiye'ye –Rodos, Kos, İzmir, Bodrum, Adana, Konya ve İstanbul'a- gelmiş olan Gabriel, bu daveti kabul ederek İstanbul'a gelir. Bundan bir süre sonra Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Anadolu kentlerinde korunması gereken tarihî eserleri belirlemek ve belgelemek üzere görevlendirilmesi, Gabriel'in akademik kariyeri açısından önemli bir diğer dönüm noktasını oluşturacaktır. 1927-1928 yıllarında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Müdürü Fehmi Ethem Bey ve diğer görevlilerle birlikte Kütahya, Afyon, Akşehir, Konya, Karaman, Niğde, Nevşehir, Aksaray, Kayseri ve Ankara'ya, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya'ya, ardından da Adana, Tarsus, Mut, Karaman'a ve yeniden Konya'ya araştırma gezileri yapar. 1929 yılında Kayseri ve Sivas'a, 1930 yılında ise Amasya, Tokat ve Sivas'a yeniden gider ve Divriği'ye kadar uzanır. (Pinon, 2006)

Gabriel bu araştırma ve belgeleme çalışmalarının sonucunda, *Les Monuments Turcs d'Anatolie* –Anadolu'nun Türk Anıtları– başlığını verdiği kapsamlı eserini iki cilt halinde, 1931 ve 1934'te Paris'te yayımlamıştır (Gabriel, 1931 ve 1934). Bu eserin ilk cildinde Niğde ve Kayseri, ikinci cildinde ise Amasya, Tokat ve Sivas'ta bulunan Selçuklu ve Osmanlı dönemi mimarî anıtlarını –cami, türbe, medrese, hamam ve diğer yapıları– çizim ve fotoğraflarla belgeleyerek, plan, kesit ve cepheleriyle rölevelerini çizmiş ve yerinde topladığı bilgiler ve literatür araştırmasına dayalı olarak ayrıntıda incelemiştir. Gabriel'in, her kentin doğal topoğrafyası içerisinde kent makroformuna yer vermiş ve incelediği anıt yapıları kent planı üzerinde konumlandırmış olması, kentsel bağlama verdiği önem yanında, kentin morfolojik oluşumuna olan ilgisini de göstermektedir. Gravürlerden ve diğer kaynaklardan yararlanarak kent formuna ilişkin hipotetik restitüsyon çizimlerine yer vermiş, anıt yapıları özgün kentsel kontekst içerisinde yerleştirerek incelemeyi önemsemiştir. Amasya, Kayseri ve diğer kentlerde tarihî kent dokusunu ve konut dokusunun mimarî karakteristiklerini göstermek üzere hazırladığı üç boyutlu restitüsyon çizimleri, tartışmalı olmakla birlikte özellikle dikkate değerdir. Albert Gabriel Anadolu kentleri üzerindeki araştırmalarını, 1931 yılından itibaren kurulmasında etkin rol aldığı İstanbul Arkeoloji Enstitüsü'nün (bugünkü adıyla Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü) yöneticisi olarak sürdürmüştür. Güneydoğu Anadolu kentleri, Diyarbakır ve Mardin'de Artuklu dönemi mimarî eserlerini konu alan *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale* (Türkiye'nin doğusuna arkeolojik geziler) başlıklı eseri ise Suriye'de Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nün başında bulunan Jean Sauvaget'nin de katkılarıyla 1940 yılında aynı yayınevi tarafından Paris'te yayımlanmıştır. (Gabriel, 1940) Gabriel'in önceki eserlerinde izlediği, kentsel kontekstten, yapı gruplarına, tekil yapılara ve yapı detaylarına doğru aşama aşama ilerleyen sistematik yaklaşımını önceki eserlerinde olduğu gibi, bu eserinde de izlenmektedir. *Une Capitale Ottomane: Brousse* (Osmanlı Başkenti Bursa) başlıklı kitabı ise, tarihî Bursa kentini ve bu kentte bulunan Osmanlı anıtlarını konu alan monografik bir çalışmadır. Gabriel (1958) bu eserinde, Bursa kentini coğrafi bölgesi içerisinde konumlandırmakta, Uludağ'ın eteklerinde uzanan kentin makroformunun topoğrafya ile ilişkisini ve kentin strüktürünü, tarihî ve güncel kent planları üzerinden ürettiği analitik plan çizimleriyle sergilemektedir. Kentin tarihî çekirdeklerini oluşturan Hisar'ın ve tarihî Hanlar Bölgesi'nin Suphi Bey'in 1862 tarihli Bursa Haritası'ndan yararlanarak yeniden çizdiği planlar üzerinde kent dokusunu ve bu dokuyu oluşturan yapısal öğeleri ortaya koymuştur.

Albert Gabriel Anadolu kentlerinde mimarî anıt yapıları konu alan bu eserlerinde, bu yapıları bağlamlarından bağımsız tekil yapılar olarak incelemek yerine, kent formu ve kent strüktürü ile ilişkilendirmiştir. İncelediği kentleri sistematik bir biçimde, coğrafi bölgesi içerisinde konumlandırılmış, kent makroformunu topoğrafya ve diğer doğal öğelerle ilişkilendirerek tanımlamış ve incelediği anıt yapıları kentin ana yol strüktürünün yer aldığı bir plan üzerinde yerleştirmiştir. Albert Gabriel'in Anadolu mimarlık tarihi yazımında önemli bir yeri olan bu çalışmalarında, sistematik bir kentsel morfoloji yöntemi geliştirmiş olduğu, bu açıdan Anadolu kentleri üzerinde kentsel morfoloji araştırmalarının başlangıcını oluşturduğu savunulabilir. Abdullah Kuran'ın (1996) “Üç Osmanlı Başkenti, Bursa, Edirne ve İstanbul: Bir Mekânsal Araştırma” başlıklı makalesinde Bursa kenti ile ilgili Gabriel'in kentin strüktürü ve dokusunu analitik bir biçimde ortaya koyan plan çizimleri ve araştırma yöntemi söz konusu “mekânsal araştırma” için referans oluşturmuş ve karşılaştırma amacıyla diğer kentlere de uyarlanmıştır.

Türkiye’de şehircilik kuramı, tarihi ve kentsel biçimlenme üzerine dersler vermiş, araştırmalar yürütmüş ve yayınlar yapmış olan bir diğer kişi ise, İsviçreli mimar ve şehir plancısı Ernst Egli'dir. Yöneticiliğine atandığı Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Bölümü'nde Şehircilik Seminerleri'ni başlatmış, bu konuda atölyeler yürütmüştür. (Egli, 2015) Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı'nda danışman-mimar olarak görev yapmasının ardından, 1930'ların sonlarından itibaren şehir planlaması üzerinde çalışmış, Denizli'nin ilçeleri Kızılcabölük, Çal, Çivril, Tavas, Kale ile Niğde, Balıkesir ve Edirne'nin ilk imar planlarını hazırlamıştır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İsviçre'ye dönme kararı alan Egli, *Eidgenössische Technische Hochschule Zürich (ETHZ)*'de kent ve şehircilik tarihi dersleri vermiştir. Savaş sonrası Birleşmiş Milletler'in Teknik Yardım programı çerçevesinde Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde yeni kurulan Amme İdaresi Enstitüsü'nde dersler vermek üzere yeniden Türkiye'ye gelmiş, bu dönemde Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerine çok sayıda inceleme gezisi yapmıştır. (Egli, 2015) Şehircilik kuramı, kent ve şehircilik tarihi konularında önemli sayıda yayın yapan Ernst Egli, bu yayınları arasında *Die neue Stadt in Landschaft und Klima* başlıklı eserinde (Egli, 1951) kent planlamasında kırsal peyzaj ile küçük kentler arasındaki ilişkiyi konu almakta, topoğrafya ve iklimin kentsel biçimlenmeye etkilerini araştırmaktadır. 1959-1967 tarihleri arasında üç cilt halinde yayımlanan *Geschichte des Städtebaues* (Şehircilik Tarihi) ise Ernst Egli'nin en kapsamlı eseridir. İlk cildi Eski Çağ, ikinci cildi Orta Çağ ve üçüncü cildi Modern Çağ konu alan bu eserinde Egli, salt Batı tarihiyle sınırlı kalmayarak Batı dışı coğrafyaları da konu etmekte ve Türkiyeden de örnekler vermektedir. (Egli, 1959 ve 1967) Kitabının ikinci cildinde Ortaçağ İslam şehirlerinin organik kent planlarının bu şehirlerin karakteristik yapısını oluşturması üzerinde durmuştur. 1958 tarihli *Anadolu'da Üç Tetkik Seyahati (Drei Studienreisen in Anatolien)* başlıklı kitapta ise, Türkiye’de yaptığı inceleme gezileri sırasında Anadolu kentleri üzerindeki izlenimlere, fotoğraf ve çizimler eşliğinde yer vermiştir (Egli, 1958). Gerek Güzel Sanatlar Akademisi'nde, gerekse ETH Zurich'te verdiği şehircilik kuramı ve tarihi dersleri yanında, bir bölümü İngilizceye de çevrilmiş olan yayınlarıyla Ernst Egli, Türkiye’de sonraki kuşaklar üzerinde etkileri izlenebilen kişilerden biridir.

Türkiye’de 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentsel mekân odaklı kent tarihi çalışmalarının sayıca çoğaldığı ve çeşitlendiği görülür. Özellikle mimarlık, kent ve şehircilik tarihi çalışmaları içerisinde, kentsel morfoloji araştırmalarına önemli katkıların bu dönemde yapıldığı görülür. Bu bağlamda İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Prof. Kemal Ahmet Arû ve Prof. Dr. Doğan Kuban'ın yürüttüğü çalışmalar aşağıda kent planlama ve kentsel korumaya yönelik araştırmalar bağlamında ayrıntıda incelenecektir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde kent ve yerleşmeler tarihi alanında dersler vermiş ve yayınlar yapmış olan iki öğretim üyesi,

Prof. Dr. Gönül Tankut ve Prof. Dr. Sevgi Aktüre'nin çalışmaları ise doğrudan kent tarihi alanında çözümlenmeye dayalı özgün bilgi üretmiş olan çalışmalardır.

Sevgi Aktüre'nin (1978)19. Yüzyılda üç Anadolu kentinin yapısal çözümlenmesini yaptığı doktora tezinden yayına hazırladığı *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Çözümlemesi*, bu kentlerin bu dönemde geçirdiği sosyo-ekonomik ve mekânsal dönüşümü konu alan karşılaştırmalı, analitik bir araştırmadır. 19. Yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenen liman kentlerinin hızlı gelişmesine karşısında benzer bir ekonomik gerileme süreci yaşayan ve sosyo-ekonomik yapıları dönüşen üç Anadolu kenti, Ankara, Afyon ve Tokat üzerine yaptığı karşılaştırmalı araştırma ile bu kentlerin yapısal-mekânsal çözümlenmesini yapmakta ve 19. yüzyılda geçirdikleri dönüşümü ortaya koymaktadır. Sevgi Aktüre'nin bu dönemde yaşanan sosyal ve ekonomik tarihsel süreçlerle, fizikî mekânın yapısı ve geçirdiği dönüşümleri kentsel morfoloji analizlerinden yararlanarak çözümlen bu araştırması, ürettiği bilgi yanında özgün araştırma yöntemi ile Anadolu kent tarihi çalışmaları arasında önemli bir referans oluşturmaktadır.

ETH Zurich'te mimarlık, Yale Üniversitesi'nde kent planlama yüksek lisans öğrenimini yapmış olan Prof. Dr. Gönül Tankut, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktora derecesini *Bir Başkent'in İmarı: Ankara* başlıklı eseri ile almıştır. Prof. Dr. Gönül Tankut'un doçentlik tezi olarak hazırlanmış olduğu, kitap taslağından Çağatay Keskinok'un derlemesiyle, vefatından sonra yayımlanan *Selçuklu Kenti*, kent ve kentleşme tarihi çalışmalarında kentsel morfoloji araştırmasının önemini ortaya koyan özgün bir eserdir. (Tankut, 2007) Anadolu'da Selçuklu dönemi kentleşmesini ve Selçuklu kentlerinin mekânsal örgütlenmesinde izlenen ortak yapısal özellikleri ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, Selçuklu döneminde Türkleşme ve İslamiyet'in yaygınlaşması sürecinde Anadolu'nun ve Anadolu kentlerinin geçirdiği dönüşüm üzerine kapsamlı bir literatür araştırmasına dayanmakta, Selçuklu kentlerinin yapısal özelliklerini morfolojik ve tipolojik öğeler üzerinden araştırmaktadır. Selçuklu dönemi yapıları üzerinden, kapalı şehir özelliği taşıyan bu kentlerin makroformu, kale ve surlar, ulucami ve hanların kent içerisindeki konumu ve düzeni, sokak düzeni, arazi kullanım deseni, kent merkezi, dış mekânlar üzerinden, Selçuklu kentlerinde kentsel formun ortak özelliklerini araştırmakta; saray, ulucami, medreseler, çarşı ve hanlar vb. anıt yapıların tipolojik ve üç boyutlu mimarî düzenlemelerini incelemektedir. Prof. Dr. Gönül Tankut bu araştırmasında; “bölgesel bağlamı içerisinde kentliliğin evrimi” –İngilizce metinde “*urbanism*” (şehircilik) kavramını kullanmıştır, “bölgesel sistem” (ulaşım ağı ve bölgesel yerleşim deseni), “Selçuklu toplumu,” “kent planı,” “anıt yapılar,” “Selçuklu mahallesi ve özellikleri,” “konut,” “kentsel tasarım değerleri” başlıkları altında, tarihî Selçuklu kentlerinin mekânsal organizasyonu ve kent formunu belirleyen öğelere odaklanmaktadır. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyesi Sema Kubat da Anadolu'da kale kentler üzerine karşılaştırmalı bir morfolojik araştırma yürütmüş ve bu araştırmasının bulgularını “Anadolu'da kale kentlerin morfolojik karakteristikleri” üzerine *Environment and Planning B* dergisinde yayımladığı makalede sergilemiştir. (Kubat, 1997)

Paris'te Mimarlık Okulları ve *Institut Français d'Urbanisme* (Fransız Şehircilik Enstitüsü) öğretim üyeleri, Alain Borie, Pierre Pinon ve Stefanos Yerasimos, 1990'dan itibaren tarihî Anadolu kentlerinde kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji ilişkilerini çözümlenme amacıyla bir araştırma programı başlatırlar. Bu program kapsamında incelenen kentler içerisinde Tokat'ta konut mimarîsi ve kent formu araştırması *Anatolia Moderna*'da yayımlanmıştır (Borie, Pinon, Yerasimos, 1991). Aynı ekip, İstanbul'un tarihî konut dokusu üzerinde tipo-morfoloji yöntemiyle yürüttükleri araştırma projesinde ise, 19. yüzyılda batılılaşma sürecinde kent dokusunun dönüşümleriyle, konut tipolojisindeki dönüşümleri arasındaki karşılıklı ilişkileri

tipo-morfolojik bir yaklaşımla incelemişlerdir. (Borie, Pinon, Yerasimos, 1989) *Osmanlı Mimarlığının 7. Yüzyılı: "Uluslarüstü bir Miras"* başlıklı sempozyum kitabında yer alan makalesinde Pierre Pinon, "Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı kentlerinde kentsel dokular tipolojisi üzerine bir deneme," başlıklı makalesinde, Bursa, İstanbul, Saraybosna, Muğla, Afyon, Antakya'da yaptıkları kentsel morfoloji araştırmalarından örnekler vererek bu kentlerde ortak olan kentsel doku özellikleri üzerinden bir kentsel doku tipolojisi önermektedir. Pinon (1999), bu makalesinde büyük çoğunlukla Eskiçağ'dan bu yana bir yerleşim sürekliliği olan bu kentlerde düzenli ızgara planın zaman zaman içerisinde dönüşümünde izlenen ortaklıklar, topoğrafyaya uyum sağlayan yol sistemi, kent adaları ve parsel düzeni ve çıkmaz sokakların kent dokusunun oluşumundaki belirleyici rolü üzerindeki bulgularını örnekler üzerinden tartışmaktadır.

Zeynep Çelik'in doktora tezinden kitaplaştırdığı *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* –19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul– başlıklı eseri (Çelik, 1986 ve 2016), İstanbul'un Tanzimat reformları sonrasında geçirdiği mekânsal dönüşümü, tarihî belgeler üzerinden ortaya koyan, monografik bir kent tarihi çalışması olması yanında, dönemin haritaları, yangın haritaları ve planlar üzerinden gerçekleştirilmiş bir kentsel morfoloji araştırması olmasıyla da öncü bir çalışmadır. Çelik, dönem haritalarını aynı teknik ve ölçeklerde yeniden çizerek analiz etmiş, büyük çoğunluğu yangınlar sonrasında parça parça yapılmış düzenlemeleri birleştirerek zaman içerisinde kent mekânı ve dokusunda gerçekleşen değişimi morfolojik olarak ortaya koymuştur. Zeynep Çelik'in bu eserinin, özellikle Osmanlı ve İstanbul kent tarihi çalışmalarında, tarihsel süreçlerle kentsel morfoloji araştırmalarını birlikte ele alan diğer akademik çalışmalara örnek oluşturduğu ve ivme kazandırdığı söylenebilir. Bunlar arasında Cânâ Bilsel'in (1996) 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başına İzmir kentinin morfolojik evrimini, tarihî haritalar, görsel ve yazılı belgeler üzerinden incelediği doktora tez çalışması da yine kentsel morfoloji yöntemleriyle kentin mekânsal tarihine odaklanan monografik bir çalışmadır. *Osmanlı Mimarlığının 7. Yüzyılı: "Uluslarüstü bir Miras"* başlıklı sempozyum kitabında, kozmopolit liman kenti İzmir'de, 19. Yüzyıl kent dokusunun sergilediği morfolojik çeşitlilik üzerinden kültürel farklılıklar ile kentsel biçimlenme ilişkisi tartışılmakta, bu dönemde mekânsal üretim biçimlerinde ortaya çıkan dönüşümlerle birlikte kent mekânının dönüşümü ortaya koyulmaktadır. (Bilsel, 1999) Neslihan Dostoğlu ve Elif Özlem Oral (1999) ise aynı sempozyumda Osmanlı başkenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e fiziksel değişim sürecini, 1862 tarihli Suphi Bey haritasından başlayarak, tarihî haritalar üzerinden, kentsel dokuda ortaya çıkan farklılıkları izleyerek sergilemekte ve modernleşme endüstrileşme ve sürecinde kentte yeni bina tiplerinin gelişimi üzerinde durmaktadırlar.

Maurice M. Cerasi'nin *La Città del Levante –Osmanlı Kenti–* başlıklı eseri, Osmanlı kent ve mimarlık tarihine araştırma yöntemi ve bulgularıyla yeni bir boyut getirmiş olan, sistematik kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmasına dayalı karşılaştırmalı bir kent ve mimarlık tarihi çalışmasıdır. (Cerasi, 1988 ve 1999) İstanbul kökenli İtalyan mimar Cerasi, Milano ve Cenova mimarlık okullarında mimarî proje atölyeleri yönetmiş, kentin biçimlenmesi ve mimarî tasarım ilişkileri üzerinde tipo-morfoloji araştırmaları yürütmüştür. *Lo Spazio Collettivo della Città* (Cerasi, 1976) –kentin kolektif mekânı– başlıklı çalışmasında ortak mekân olarak kentin biçimlenmesine odaklanır. Daha sonra araştırmalarını Osmanlı kentlerine yönlendiren Cerasi, bu kentlerin farklı bir biçimlenme mantığı olduğunu, kent formu ve mimarî tipoloji ilişkilerinin Avrupa kentlerinden farklı olduğundan hareketle, Osmanlı kentlerini çözümlenmeye yönelik bir kentsel morfoloji yöntemi geliştirmiştir. Türkçeye *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* başlığıyla çevrilen bu kitabının (Cerasi, 1999), birinci bölüm bölümünde, "kültürel sınırlar ve sınır kültürü," "özel bir kültürel sentez

yöntemi,” “Osmanlı kent sistemi” ve “kent kurumları” başlıkları altında, Osmanlı kentini tanımlayan kültürel özellikleri ve kurumsal sistemi, kentsel sistemi oluşturan öğeleri tartışmakta, Osmanlı kentinin bir kültürel sentez sürecinin sonucunda 18. yüzyılda biçim kazandığı tezini savunmaktadır. Kitabın “Strüktür” başlıklı ikinci bölümü ise Osmanlı kentinin morfolojisinin çözümlenmesine ayrılmıştır. Osmanlı kentlerinin biçimlenmesinin ortak özelliklerini ve bunların ardındaki belirleyicilerin bu bölümde, “tarihî coğrafyanın kent morfolojisine yansımaları,” işlevsel ayrımların kent morfolojisine etkileri, yollar ve kent formu ilişkisi, kentsel dokunun strüktürü, konut dokusunun özellikleri, merkez oluşumu ve çarşının kentsel özellikleri vb. konular, kentler üzerinde yapılmış olan karşılaştırmalı morfolojik analizler üzerinden incelenmektedir. Bu bölümde anıtsal komplekslerin tipolojik analizine odaklanılmakta, bu komplekslerin kent ölçeğiyle değişen ilişkileri tartışılmaktadır. Üçüncü bölümde “kent fikri ve doğa fikri” başlığı altında, Osmanlı kenti için bir *forma urbis*’ten – önceden belirlenmiş bir kent formundan– söz edilemeyeceğini, buna karşılık, kentin bölümlerine ve mimarî komplekslere ait kurallar olduğunu savunmaktadır. Cerasi, kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmalarını İstanbul üzerinde yoğunlaştırmış, Emiliano Bugatti ve Sabrina d’Agostino’nun katkılarıyla, Divanyolu üzerine ayrıntılı araştırmasını yayımlamıştır. (Cerasi, 2006) Tarihî İstanbul kentinin ana omurgasını oluşturan Divanyolu –ilk adıyla Mese, Doğu Roma başkenti Konstantinopolis’in kuruluşundan bu yana güzergâhını koruyan bir süreklilik –*permanence*– ögesidir ve Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de başkentin törensel eksenini olarak işlevini sürdürmüştür. Cerasi ve ekibi, bu çalışmada bir “kentsel sahne” olarak Divanyolu’nda mimarî anıt yapıların bu kentsel eksen üzerindeki konumları ve biçimlenmelerini kentsel morfoloji ile ilişkili olarak araştırmakta, ardından 19. yüzyılda kentsel reformlar ve operasyonlarla Divanyolu’nun geçirdiği değişimi ortaya koymaktadırlar. İstanbul tarihî kentinin morfolojik oluşumunda, tarih boyunca güçlü bir süreklilik ögesi olmuş olan Fatih Külliyesi’nin kentsel strüktür üzerindeki konumu ve mimarî düzeninin kent dokusunun biçimlenmesi ve dönüşümündeki rolünü araştıran bir diğer kentsel morfoloji araştırması ise Ahmet Gülgönen ve Cânâ Bilsel (1992) tarafından bir araştırma projesi kapsamında yürütülmüştür. Prof. Dr. Ayşe Sema Kubat’ın (1999) *Urban Morphology* dergisinde yayımlanan “The morphological history of Istanbul” (İstanbul’un morfolojik tarihi) başlıklı makalesi ise, İstanbul tarihi yarımadasının morfogenetik strüktürünü ve kent dokusunun konu olduğu morfolojik dönüşümü kentin tarihî haritaları üzerinden *space syntax* yöntemiyle çözümlenmekte, Bizans döneminden geç Osmanlı dönemine, kentin törensel yapısını ve kent dokusunun mahalleler düzeyindeki bütünleşmesini özgün bir kentsel morfoloji yöntemiyle ortaya koymaktadır. İstanbul tarihi kent dokusu üzerine, kentsel morfoloji araştırmasını kent tarihi ile bütünleştiren bir diğer çalışma ise Namık Erkal’ın (2001) tarihi İstanbul’un Haliç kıyısı boyunca sur dışı, ticari liman bölgesi üzerine tarihî haritalar, gravürler ve panoramalar üzerinde “kent sınırının mimarîsini anlamak” amacıyla “bir zaman-mekânsal çerçeve” geliştirdiği doktora tez çalışmasıdır.

Kent planlama ve kentsel koruma bağlamında kent tarihi ve kentsel morfoloji araştırmaları

İstanbul Teknik Üniversitesi’nde 1940 yılından başlayarak Şehircilik kürsüsünde önce Gustave Oelsner’in asistanı, 1950 yılında ise profesörlüğe atandığı bu kürsünün belirli aralıklarla 1982 yılına kadar başkanlığını yürütmüş olan Prof. Kemal Ahmet Arû, Türkiye’de Şehir Planlama disiplininin kurucularındandır. 1940lı yıllardan itibaren, önce Oelsner ile ardından da Gündüz Özdeş, Emin Canpolat, Hande Suher, Tekin Aydın ve diğerlerinden oluşan ekibiyle birlikte, Türkiye’nin önemli kentlerinin imar planlarını hazırlamıştır. Bu kentler arasında Isparta,

Kayseri, Ödemiş, Tekirdağ, İzmit, Tokat, Niksar, Kars, Gaziantep gibi tarihsel dokunun önemli olduğu kentler bulunmaktadır.1951 yılında Uluslararası İzmir İmar Planı yarışmasında Gündüz Özdeş ve Emin Canpolat ile birlikte birincilik ödülü alarak, 1950’li yıllarda İzmir’in planlamasını üstlenmiştir. Hemen izleyen yıllarda, plan müelliflerinden Emin Canpolat (1953) İzmir kentinin tarihî gelişimi üzerine kentin tarihsel gelişimini incelemiş, Gündüz Özdeş (1953) ise tarihî kentlerin geleneksel merkezleri üzerine yaptığı *Türk Çarşıları* başlıklı doçentlik tezinde, aralarında İzmir’in Kemeraltı Çarşısı’nın da bulunduğu bu merkezlerin kentsel dokularını karşılaştıran bir araştırma çalışması gerçekleştirmiştir. Kemal Ahmet Arû’nun Türkiye’de şehir planlama yazınına katkıları bulunan eserleri arasında, kariyerinin son döneminde yayımlanmış olduğu *Türk Kenti* meslekî yaşamı süresince kent planlama çalışmaları kapsamında toplamış olduğu bilgi ve belgeler üzerinden gerçekleştirmiş olduğu, karşılaştırmalı, analitik bir çalışmadır. Arû (1998), “Türk Kenti” olarak adlandırdığı büyük çoğunluğu Anadolu coğrafyasında yer alan kentleri, nüfus büyüklükleri ve makroformlarına göre sınıflandırmakta, mahalle yapısı ve kent dokuları üzerinde niteliksel ve niceliksel (nüfus ve yapı yoğunluğu vb.) karşılaştırmalar yaparak kentsel tipolojiler oluşturmaktadır. Kapsamı ve sistematik yaklaşımıyla bu çalışma, Türkiye’de kentsel morfoloji çalışmaları arasında önemli bir referans oluşturmaktadır.

İstanbul Teknik Üniversitesi’nde Mimarlık Tarihi kürsüsünün başkanlığını yürütmüş olan Doğan Kuban’ın tarihî İstanbul ve Anadolu kentleri üzerine yaptığı kapsamlı araştırmalar ise, Türkiye’de kent ve mimarlık tarihine katkıları yanı sıra, kentsel korumaya yönelik çalışmalar olmaları açısından da önem taşımaktadır. Büyük çoğunluğu, kentsel planlama çalışmaları kapsamında uzman raporu olarak hazırlanmış olan bu araştırmaların raporları, Doğan Kuban tarafından *Türkiye’de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri* başlığı altında bir kitap yayınında bir araya getirilmiştir (Kuban, 2010).1969 yılında İstanbul Nâzım Planlama çalışmaları kapsamında hazırlanan “İstanbul’un Tarihsel Yapısının Genel Özellikleri ve Koruma Yöntemleri,” “tarihsel yerleşmenin işlevsel bölünmesi,”“ulaşım ve yol dokusu,”“anıtların kent içerisindeki dağılımı,”“dış mekân değerleri,”“siluet değerleri,”“bölgelerin farklı nitelikleri,”“İstanbul’da yeşilin özel karakteri” ve“tarihsel yapının korunabilmiş olan özellikleri” başlıkları altında, İstanbul’un tarihî kent dokusunun değerlerini analiz etmekte ve ardından her bir bölge için, bu değerleri dikkate alan koruma modaliteleri geliştirmektedir. Bu kapsamda yapılmış olan morfolojik çalışmalar arasında 1855 Stolpe haritası ile 1960 halihazır haritasının karşılaştırılması, yüz yıl içerisinde kent dokusunun ne büyük boyutta dönüştüğünü çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Doğan Kuban’ın İstanbul tarihi kent dokusu ve bu dokunun geçirdiği dönüşümler üzerine yazmış olduğu çok sayıda araştırma makalesi son dönemde *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları ve İstanbul: Bir Kent Tarihi* başlıklı kitaplar içerisinde bir araya getirilerek yayımlanmıştır. (Kuban, 1998 ve 2004)

Doğan Kuban’ın *Türkiye’de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri* içerisinde yayımlanmış olan bir diğer araştırması ise İzmir Nâzım Plan Bürosu için Nâzım Plan çalışmaları kapsamında 1972 yılında hazırlanmıştır. “İzmir’in Tarihsel Yapısının Özellikleri ve Korunması ile İlgili Rapor” içerisinde, İzmir’in tarihsel yapısının niteliği ve korunması sorunu öncelikle bir “kültür sorunu,” “ekonomik sorunlar,” “planlama sorunları” açılarından irdelenmektedir. (Kuban, 2010a) “İzmir’in Tarihsel Yapısının Gelişimi”ni literatür araştırmasına dayalı olarak inceledikten sonra, İstanbul üzerine yapılmış olan araştırmadaki başlıklarla “tarihsel yerleşmenin işlevsel bölünmesi,” “ulaşım ve yol durumu,” “anıtların yoğunlaşması” (anıtların dağılımı yerine burada yoğunlaşması terimi tercih edilmiş), “dış mekân değerleri” ve “siluet değerleri” başlıkları altında İzmir kenti özelinde incelenmiştir. Her iki araştırmada aynı başlıkların bulunması, tarihî kentin morfolojik ve yapısal değerlerinin incelenmesinde sistematik

bir yöntemin geliştirildiğini göstermektedir. İzmir üzerine yapılmış olan bu araştırma da yine, kentin farklı doku özellikleri ve korunmuşluk düzeyleri ile birbirinden ayrılan bölgeleri için korumaya yönelik yöntem önerileri ardından, metropoliten bölgeden, anıt yapıların çevrelerine farklı koruma ve müdahale önerileriyle sonuçlandırılmaktadır. Raporun sonunda Roma döneminden, 18. ve 19. Yüzyıllara İzmir kenti ana yapısal öğeleri, sokak dokusu ve anıt yapıların konumlandırıldığı bir dizi plan üzerinde morfolojik analiz çizimleri yer almaktadır.

1975 yılında Gaziantep İmar Planı çalışmaları kapsamında İller Bankası tarafından Doğan Kuban'ın başkanlığında bir araştırma grubuna hazırlanmış olan "Gaziantep Kentinin Tarihsel Yapısı ve Korunması ile İlgili Rapor"da da, önceki çalışmalarda geliştirilen yöntem benzer bir yöntemin izlendiği söylenebilir. (Kuban, 2010b) Literatür araştırmasına dayalı olarak hazırlanmış olan kentin tarihsel gelişimini konu alan ilk bölümün ardından, arazi çalışmasına dayalı olarak "fiziksel çevre özellikleri üzerine genel gözlemler" verilmektedir. Tarihi kent bölgesi için bir "koruma planı" yaklaşımı geliştirilmekte ve "koruma önerileri" getirilmektedir. Tarihsel çekirdeğin korunacak bölümleri, tarihî dokunun bütünlüğü ve korunmuşluk durumuna göre saptanmakta ve önceki çalışmalarda olduğu gibi burada da işlevsel bir bölgeleme yapılmaktadır. Her bir bölge için korumaya yönelik sorunlar ve koruma planlamasına yönelik olarak öneriler geliştirilmekte, mimarî ölçekte yapılaşma koşulları getirilmektedir. Raporun sonunda yer alan görseller, tarihî kent içerisinde ayrıntıda mevcut kentsel doku ve yapı analizleri, zemin kat ve birinci kat bütünlük planları, üç boyutlu maketleri yanı sıra, mahalle ölçeğinde geliştirilmiş koruma planları ve üç boyutlu restitüsyon önerileri içermektedir. Kitabın son bölümlerinde ise Safranbolu Koruma İmar Planı, İller Bankası tarafından 1967 yılında yürütülen Kastamonu İmar Planı çalışmaları kapsamında hazırlanmış bulunan "Kastamonu'nun tarihsel yapısı ve bu yapının imar planında değerlendirilmesi ile ilgili rapor" ve 1968 yılında yine İller Bankası için 1968 yılında hazırlanan "İzmir'in tarihsel yapısı, anıtları ve bunların korunması ile ilgili rapor" yer almaktadır. (Kuban, 2010c, d ve e)

Prof. Dr. Doğan Kuban başkanlığında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Restorasyon kürsüsü tarafından yapılmış olan bu araştırmalar, İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlı Nâzım Plan Büroları ve İller Bankası tarafından yürütülmüş olan kent planlama çalışmaları kapsamında, tarihî kent dokularının korunmasına yönelik koruma kararları geliştirme amacıyla hazırlanmıştır. Bu kapsamda, bu araştırmalar uygulama amaçlı kent ve mimarlık tarihî araştırmalarıdır. Doğan Kuban ve ekibi tarafından, kentsel morfoloji analizlerini de içeren sistematik bir araştırma yöntemi geliştirilerek yapılmış olan bu çalışmalar, koruma planlamasına yönelik öncül çalışmalar olması açısından önemlidir. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde Prof. Dr. Kemal Ahmet Aru'nun şehir planlaması ve Prof. Dr. Doğan Kuban'ın kentsel koruma çalışmaları bağlamında geliştirdikleri bu araştırma geleneğinin devamında, Prof. Dr. Nuran Zeren Gülersoy ve ekibinin (2008) İstanbul'un UNESCO Dünya Miras Listesi'ne dahil olması sürecinde İstanbul tarihi yarımada'nın kentsel korumasına yönelik olarak hazırlanmış oldukları üç ciltlik araştırma kitabı, kentsel koruma ve kentsel morfoloji araştırmaları için önemli bir referans oluşturmaktadır.

Diğer üniversitelerin kent planlama ve restorasyon programlarında da benzer yöntemlerle, Türkiye'de tarihî kentler üzerine başka önemli araştırmalar da yürütülmüştür. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Prof. Dr. Gönül Tankut başkanlığında Şehir Planlama Bölümü ve Restorasyon programının ortaklığında yürütülen Antalya Kaleiçi Koruma Planı çalışmaları da kentsel koruma konusunda bir diğer öncü çalışmadır. Kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmaları, koruma planlaması çerçevesinde yürütülen planlama ve çevre ölçeğinde koruma çalışmalarında sistematik bir araştırma yöntemi olarak kullanılmaya devam etmektedir. Özellikle Kültür Varlıklarını Koruma / Restorasyon lisansüstü programları kapsamında tarihî çevre koruma

stüdyo çalışmaları kapsamında, ölçekler arası kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji –tipo-morfoloji- araştırmaları sistematik bir biçimde yürütülmektedir.

Bitirirken, üniversitelerde, özellikle Mimarlık Fakültelerinin bölümlerinde yürütülen kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmalarından özellikle söz etmek gerekir. Kent ve mimarlık tarihi kapsamında, Derin Öncel'in (2010) İstanbul'da Galata'da dönüşen kent dokusuna koşut olarak değişimler gösteren konut tipolojisi üzerinde doktora tezinden geliştirilerek yayımlanmış olduğu kitap, yayımlanmış ender tipo-morfoloji araştırmalarından biridir. Kent tarihi yazımına katkıları açısından Emiliano Bugatti'nin (2009) İzmir ve Selânik kentlerinin kentsel kimliğinin oluşumu ve yeniden inşa edilmesi üzerine karşılaştırmalı tarihî tipo-morfoloji araştırması, Mert Nezih Rifaioğlu'nun (2012) Antakya tarihi kent dokusunda mülkiyet deseni, toplumsal yapı ve kentsel biçimlenme ilişkileri üzerindeki doktora çalışması, Elif Mıhçıoğlu Bilgi'nin (2010) Ankara tarihî kent merkezinde geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde kentsel müdahalelerle ortaya çıkan kentsel dönüşümü ortaya koyarak kimi yinelenen tezleri sorgulayan çalışması, ve Sinan Burat'ın (2008) yine Ankara'da Hermann Jansen'in planladığı kentin formunu belirleyen yeşil sistemin ve özellikle yeşil yolların zaman içerisinde yok oluş sürecini incelediği doktora çalışması, özellikle sayılabilir.

Sonuç yerine...

Kent tarihi araştırmaları kapsamında, kentsel morfolojinin sorunsallarına odaklanan ve yöntemlerini kullanan çalışmaların epistemolojik temellerinin Batı ülkelerinde 20. yüzyıl öncesinde, mekânı odağına alan disiplinler içerisinde geliştiği, ancak özellikle kent formunun oluşumunu ve dönüşümünü konu alan kent tarihi çalışmalarının özellikle 20. yüzyıl başından itibaren kent planlama / şehircilik disiplininin bilgikuramını oluşturmak üzere ivme kazandığı izlenir. Türkiye'de, kent formu, kentsel biçimlenme ve anıt yapı ilişkileri üzerine ilk araştırmalar ilk olarak mimarlık tarihi araştırmaları kapsamında erken Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış, aynı dönemde ilk şehir planlama çalışmalarına koşut olarak Türkiye kentlerinin tarihî kent formu ve dokuları üzerinde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu kısa literatür çalışması, "kentsel morfoloji" teriminin kullanılmaya başlanmasından önce, kentsel form, kentsel mekânın biçimlenmesi ve kentsel doku ile mimarî tipoloji ve anıt yapılar arasındaki ilişkileri konu alan araştırmaların Türkiye'de akademik çevrelerde, özellikle kent planlama ve koruma çalışmaları kapsamında 1960lardan başlayarak sistemli bir biçimde yapılmakta olduğunu göstermektedir. Son dönemde İstanbul ve Anadolu kentleri ya da Osmanlı kentleri üzerine yurtdışında yapılan araştırmalar da Türkiye'de kentsel morfoloji ve mimarî tipoloji araştırmalarına dayalı kent ve mimarlık tarihi yazımına çok önemli katkılar yapmışlardır.

Son yıllarda özellikle lisansüstü çalışmaları arasında kentsel morfolojiye odaklanan araştırmaların ivme kazandığı izlenmektedir. Kentsel morfoloji ve tipo-morfoloji sorunsallarına odaklanan tez araştırmaları, kent planlama, kentsel koruma ve restorasyon, mimarlık tarihî ve mimarî tasarım alanlarına yayılan geniş bir yelpazede sürdürülmektedir. Bununla birlikte, bu konularda araştırmaların ve tez çalışmalarının sayılarının giderek artmasına karşılık, yayınların aynı oranda artmaması ise araştırma sonuçlarının yeterince paylaşılamaması sonucunu getiriyor. Türkiye Kentsel Morfoloji Ağının oluşturacağı bilimsel paylaşım ortamının bu konuda önemli bir eksiği gidereceğine inanıyorum.

KAYNAKLAR

- Aktüre, Sevgi (1973) “17. Yüzyıl başından 19. yüzyıl ortasına kadarki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehrsel yapının değişme süreci,” *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 1(1) 101-128.
- Aktüre, Sevgi (1978) *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Arif, Burhan (Ongun) (1932a) “Türk Şehirlerinin Bünyesi,” *Mimar*, 2 (1), 1-3.
- Arif, Burhan (Ongun) (1932b) “Şehirlerimizin Plânları,” *Mimar*, 2 (11), 324-325.
- Arû, Kemal Ahmet (1998) *Türk Kenti: Türk Kent Dokularının İncelenmesinde ve Bugünkü Koşullar İçerisinde Değerlendirilmesine İlişkin Yöntem Araştırması*, YEM , İstanbul.
- Aymonino, Carlo (1977) *Lo studio dei fenomeni urbani*, Officina, Roma.
- Aymonino, Carlo (1978) *Origini e sviluppo della città moderna*, Venedik.
- Bacon, Edmund N. (1975) *Design of Cities*, Thames and Hudson, Londra, (İlk basım:1967).
- Beaujeu-Garnier, Jacqueline (1980) *Géographie urbaine*, A. Colin, Paris.
- Benevolo, Leonardo (1988) *The History of the City*, MIT Press.
- Benevolo, Leonardo (1993) *The European City*, Blackwell-Wiley.
- Bergson, Henri (1907) *L'Evolution créatrice*, Alcan, Paris.
- Bilsel, F. Cânâ (1996) *Cultures et fonctionnalités: L'évolution de la morphologie urbaine de la ville d'İzmir du début du XIXe au début du XXe siècles*, yayınlanmamış doktora tezi, Paris X – Nanterre Üniversitesi, Paris.
- Bilsel, Cânâ (1999) “19. Yüzyılda Osmanlı liman kenti İzmir’de kültürler, mekân üretim biçimleri ve kent mekânının dönüşümü,” *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras,”* TMMOB Mimarlar Odası, YEM Yayınları, İstanbul, 213-220.
- Bilsel, Cânâ ve Arıcan Çin, Tümay (2008) “Eminönü Meydanı ve çevresi tarihî kent mekânının başkalaşımı: Kentsel tasarım kuramları ve biçim-bilim yöntemleri ile bir mekânsal çözümleme çalışması”, *Mimar.İst*,8 (29), 83-97.
- Borie, Alain, Pinon, Pierre, Yerasimos, Stéphane (1989) *L'Occidentalisation d'Istanbul*, CORDA 642, Ecole d'Architecture de Paris-la Défense, Paris (yayınlanmamış araştırma raporu)
- Borie, Alain, Pinon, Pierre, Yerasimos, Stéphane (1991) “Tokat: Essai sur l'architecture domestique et la forme urbaine,” *Anatolia Moderna*, (1) 239-273.
- Braudel, Fernand (1949), *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 3 Cilt (vol. 1: *La part du milieu*, vol. 2: *Destins collectifs et mouvements d'ensemble*, vol. 3: *Les événements, la politique et les hommes*), Armand Colin, Paris.
- Bugatti, Emiliano (2009) *Metamorfosi Urbane Mediterranee. Salonicco e Smirne: costruzione e ricostruzione delle identità*, yayınlanmamış doktora tezi, Cenova Üniversitesi, Cenova.
- Burat, Sinan (2008) *The Changing Morphology of Urban Greenways, Ankara 1923-1960*, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara.
- Calabi, Donatella, *Marcel Poëte et le Paris des années vingt: Aux origines de l'histoire des villes*, L'Harmattan, Paris, 1997.

- Canpolat, Emin (1953) *İzmir, Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul.
- Carter, Harold (1983) *An Introduction to Urban Historical Geography*, University of Wales Press.
- Cataldi, Giancarlo, Maffei, Giancarlo, Vaccaro, Paolo (2002), "Saveiro Muratori and the Italian school of planning typology," *Urban Morphology*, 6 (1), 3-14.
- Cataldi, Giancarlo (1998) "Designing in Stages. Theory and Design in the Typological Concept of the Italian School of Saveiro Muratori," Petruccioli, A. (der.) *Typological Process and Design Theory*, Aga Khan Program for Islamic Architecture, MIT & Harvard University, Cambridge, 35-55.
- Cerasi, Maurice (1988) *La Città del Levante. Civiltà urbana e architettura sotto gli Ottomani nei secoli XVIII-XIX*, Jaca Book, Saggi di Architettura, Milano.
- Cerasi, Maurice M. (1999) *Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, çeviren. Aslı Ataöv, YKY, İstanbul.
- Cerasi, Maurice (2006) *Divanyolu*, çeviren: Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Conzen, M. R. G. (1969) "Alnwick, Northumberland: A Study in Town Plan Analysis", Institute of British Geographers, Publication no.27, London, (İlk basım:1960)
- Conzen, Michael P. (ed.) (2004) *Thinking about urban form: papers on urban morphology, 1932-1998*, M.R.G. Conzen, Peter Lang Publishing.
- Çelik, Zeynep (1986) *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of Washington Press, Seattle.
- Çelik, Zeynep (2016) *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çeviren: Selim Deringil, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Egli, Ernst (1951) *Die neue Stadt in Landschaft und Klima*, Verlag für Architektur, Zürich.
- Egli Ernst (1951) *Climate and Town Districts, Consequences and Demands*, Verlag für Architektur, Zürich.
- Egli, Ernst (1959) *Geschichte des Städtebaues. Erster Band: Die alte Welt*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench, Zürich, Stuttgart.
- Egli, Ernst (1962) *Geschichte des Städtebaues. Zweiter Band: Das Mittelalter*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench, Zürich, Stuttgart.
- Egli, Ernst A. (2015) *Genç Türkiye İnşa Edilirken Atatürk'ün Mimarının Anıları*, çeviren: Güven Gökten Uçer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul (İlk basım: 2013)
- (Ergin), Osman Nuri (1995) *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 8 cilt, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul (İlk basım: 1912-1922).
- Ergin, Osman Nuri (1936a) *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul.
- Ergin, Osman Nuri (1936b) "Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi Tekâmülü," *Belediyeler Dergisi*, (8), 33-35.
- Ergin, Osman Nuri (1938) *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul.
- Erkal, Namık (2001) *Haliç Extramural Zone: A Spatio-temporal Framework for Understanding the Architecture of the City Frontier*, ODTÜ Mimarlık Bölümü, Ankara.
- Febvre, Lucien (1922) *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, La Renaissance du Livre, Paris.
- Gabriel, Albert (1931) *Monuments Turcs d'Anatolie*, Kayseri-Niğde, E. De Boccard, Paris.
- Gabriel, Albert (1934) *Monuments Turcs d'Anatolie, Amasya-Tokat-Sivas*, E. De Boccard, Paris.

- Gabriel, Albert (1936) "Anadolu'daki Türk Sanat Eserleri Anadolu'nun Arkeolojik Zenginliği," *Belediyeler Dergisi*, (12) 40-42.
- Gabriel, Albert (1940) *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale, avec un recueil d'inscriptions arabes par Jean Sauvaget*, E. De Boccard, Paris.
- Gabriel, Albert (1958) *Une Capitale Ottomane: Brousse*, E. De Boccard, Paris.
- Geddes, Patrick (1915) *Cities in Evolution*, Williams & Norgate, Londra.
- Gülersoy, Nuran Zeren, Tezer, A., Yiğiter, Genli, R., Koramaz, K., Günay, Z. (2008) *Istanbul Project: Istanbul Historical Conservation Study*, 3 cilt, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
- Gülgönen, Ahmet, Bilsel, Cânâ (1991) *Le Complexe de Fatih, son rôle dans la transformation morphologique d'Istanbul*, Ministère de l'Équipement, Ecole d'Architecture de Paris-Belleville, Paris (yayınlanmamış araştırma raporu)
- Halbwachs, Maurice (1950) *La mémoire collective*, Paris, Presses Universitaires de France, (İngilizce çevirisi: *The collective memory*, Harper & Row Colophon Books, New York, 1980)
- Halbwachs, Maurice (1925) "Les cadres sociaux de la mémoire," *Les Travaux de L'Année Sociologique*, Paris, F. Alcan (İngilizce çevirisi: *On collective memory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992)
- Kuban Doğan (1998) *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, YEM , İstanbul.
- Kuban, Doğan (2004) *İstanbul: Bir Kent Tarihi. Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, (İlk basım: 1996)
- Kuban, Doğan (2010) *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (Birinci basım: 2001)
- Kuban, Doğan (2010) "İzmir'in tarihsel yapısının özellikleri ve korunması ile ilgili rapor," Doğan Kuban, *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 49-118.
- Kuban, Doğan(2010) "Gaziantep kentinin tarihsel yapısı ve korunması ile ilgili rapor," *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,121-183.
- Kuban, Doğan (2010) "Safranbolu: Koruma uygulamalarına bir örnek," *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 187-209.
- Kuban, Doğan (2010) "Kastamonu'nun tarihsel yapısı ve bu yapının imar planında değerlendirilmesi ile ilgili rapor," *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 213-224.
- Kuban, Doğan (2010) "İznik'in tarihsel yapısı, anıtları ve bunların korunması ile ilgili rapor," *Türkiye'de Kentsel Koruma, Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 237-254.
- Kubat, A. Sema, (1997) "Morphological characteristics of Anatolian fortified Towns," *Environment & Planning B: Planning & Design*, (24), 95 – 123.
- Kubat, A. Sema (1999) "The morphological history of Istanbul," *Urban Morphology*, 3(1), 28-41.
- Kubat, A. Sema (2010) "The study of urban form in Turkey," *Urban Morphology*, 14 (1), 31-48.
- Kuran, Abdullah (1996) "A spatial study of three Ottoman capitals: Bursa, Edirne, Istanbul," *Muqarnas*, (13), 114-131.
- Lavedan, Pierre (1926, 1941 ve 1952) *Histoire de l'urbanisme*, 3 cilt, Éditions Laurens, Paris.

- Mihçioğlu Bilgi, Elif (2010) *The Physical Evolution of the Historic City of Ankara between 1839 and 1944: A Morphological Analysis*, ODTÜ Mimarlık Bölümü, Ankara.
- Morris, Anthony Edwin James (1994) *History of Urban Form before the Industrial Revolution*, Longman & John Wiley, Hong Kong (İlk basım: 1972)
- Mumford, Lewis (1938) *The Culture of Cities*, Harcourt & Brace, New York.
- Mumford, Lewis (1961) *The City in History, Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*, Harcourt, Brace & Word, New York.
- Ongun, Burhan Arif (1936) “Şehir Planları ve Türk Urayları,” *Belediyeler Dergisi*, (9), 8-13.
- Öncel, Derin, Orçun Kafesçioğlu, Figen (2005) “1858-1860 Galata, Pera ve Pangaltı Planı”, *Mimarist*, (15), 18-19
- Öncel, Ayşe Derin (2010) *Apartman: Galata’da Yeni Bir Konut Tipi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Özdeş, Gündüz (1953) *Türk Çarşıları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
- Paneraï, Philippe, Castex, Jean, Depaule, Jean-Charles (1977) *Formes urbaines, de l’ilot à la barre*, Dunod, Paris.
- Paneraï, Philippe, Depaule, Jean-Charles, Demorgon, Marcelle (1999) *Analyse urbaine*, Paris.
- Petrucchioli, Attilio (1998) “Alice’s dilemma”, Petrucchioli, A. (der.) *Typological Process and Design Theory*, Aga Khan Program for Islamic Architecture, MIT & Harvard University, Cambridge, 57-72.
- Pinon, Pierre (1999) “Anadolu ve Balkanlar’daki Osmanlı kentlerinde kentsel dokular tipolojisi üzerine bir deneme,” *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras,”* TMMOB Mimarlar Odası, YEM Yayınları, İstanbul, 166-179.
- Pinon, Pierre (2006) “Albert Gabriel’in yaşamı ve yapıtları,” Pierre Pinon (der.), *Albert Gabriel (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 17-60.
- Pöete, Marcel (1924–1931) *Une vie de cité. Paris, de sa naissance à nos jours*, A. Picard, Paris.
- Rasmussen, Steen Eiler (1989) *Towns and Buildings*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, (Danimarka’da ilk basım 1949, ilk İngilizce basım 1951)
- Ratzel, Frederic (1882 ve 1891) *Anthropogeographie*, Stuttgart.
- Rifaioğlu, Mert Nezih (2012) *An enquiry into the definition of property rights in urban conservation: Antakya (Antioch) from 1929 title deeds and cadastral plans*, ODTÜ Mimarlık Bölümü, Koruma ve Restorasyon Programı, Ankara.
- Roncayolo, Marcel, *Histoire de la France urbaine*, Paris, 1985 (5 cilt).
- Rossi, Aldo (1982) *L’architettura della città*, Marsilio, Padua, 1966; *The Architecture of the City*, Opposition Books, MIT Press.
- Sitte, Camillo (1889) *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*.
- Sitte Camillo (1965) *City Planning According to Artistic Principles*, çeviren: George R. Collins and Christiane Crasemann Collins, Phaidon Press, Londra.
- Sitte, Camillo (1926) *Şehirleri İnşa Etme San’atı*, çeviren: Celal Esat Arseven, (İstanbul Şehremaneti Yayını), İstanbul.
- Şapolyo, Enver Behnan (1937) “Türk köy ve şehirlerinin doğuşu,” *Belediyeler Dergisi*, (20) 25-28.
- Şapolyo, Enver Behnan (1939) “Türk şehircilik tarihi,” *Belediyeler Dergisi*, (45) 35-37.

- Şehabettin (Mimar) (1932) “Asya’da Türk şehir plânları,” *Mimar*, 2:11-12, s. 325-327
- Şehabettin(1936a) “Türk şehircilik tarihine dair,” *Belediyeler Dergisi*, (10) 42-53.
- Şehabettin (1936b) “Türk şehircilik tarihine dair,” *Belediyeler Dergisi*, (11) 19-30.
- Tankut, Gönül (2007) *The Seljuk City / Selçuklu Kenti*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara.
- Türkün Dostoğlu, Neslihan, Oral, Elif Özlem (1999) “Bir Osmanlı başkenti olarak Bursa’nın Tanzimat’tan Cumhuriyet’e fiziksel değişim süreci,” *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras,”* TMMOB Mimarlar Odası, YEM Yayınları, İstanbul, 221-229.
- Vidal de la Blache (1883) Paul, *La Terre, géographie physique et économique*, Delagrave, Paris.
- Vidal de la Blache, Paul (1911) “Les caractères distinctifs de la géographie,” *Annales de Géographie*, (XX).
- Vidal de la Blache, Paul (1913) “Les genres de vie dans la géographie humaine,” *Annales de Géographie*, (XXI).
- Whitehand, Jeremy, (2001) “British urban morphology: the Conzenian tradition,” *Urban Morphology*, 5 (2),103-109.